

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE'SİNDE DİNİ TARİKAT VE CEMAATLERİN TOPLUMDAKİ YERİ

M. Saffet SARIKAYA

İslam, inananlara Hz. Peygamber'den sonra giderek gelişen ve güçlenen medeniyet kurma imkanı vermiştir. Hicaz'da doğan ve Ortadoğu merkezli olarak Asya içlerine, Kuzey Afrika ve Endülüs'e, Anadolu ve Balkanlara kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hakim olan bu medeniyet, asırlarca insanlığa önderlik etmiştir. Müslümanlar, kurmayı başardıkları bu medeniyetleri ve güçlü sosyo-politik müesseseleri ile tarihi süreçte karşılaştıkları problemlerin üstesinden gelmeyi bilmişlerdir.

Ancak XVII.asırdan itibaren denge Müslümanların aleyhine bozulmaya başlamıştır. Yeni coğrafi keşiflerin neticesi sömürülen topraklarla birlikte gelen maddî zenginlik, rönesans ve reform hareketleriyle uyanan ve sanayi devrimini gerçekleştiren Hristiyan Batı'ya karşı İslam alemi gerekli yenilenmeyi gösteremediği ve çağa ayak uyduramadığı için geride kalmıştır.

XVIII. asırda bunun farkına varılarak çeşitli tedbirler alınmış olmasına rağmen çöküş önlenememiş, devam etmiştir. XIX. asırda İslam aleminin değişik bölgelerinde dinî uyanış ve ihya hareketleri başlamıştır.

Dr. SDÜ İlahiyat Fak.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Yeri

Müslüman alimler ve aydınlar bir taraftan bu geri kalmışlığın sebeplerini ve çözüm yollarını araştırıp, bu çözümleri uygulamak için siyasî teşebbüslerde bulunurlarken, diğer taraftan Batı'da yeni gelişen felsefî ve ideolojik doktrinlere karşı İslam'ı müdafaa gayretine düşmüşlerdir. XIX. asırda görülen ve giderek İslam'ın ideolojik bir tavra dönüştüğü bu dinî hareketlilik ve dinî akımlar farklı isimlendirmelere ve-veya tasniflere tabi tutulmuşlardır.¹

Osmanlı Devleti de dönemin en büyük İslam ülkesi olması, demografik yapısı bakımından farklı din mensuplarını bünyesinde barındırması ve Batı'yla direkt ilişkiler içinde bulunması gibi nedenler ile² bu dinî hareketliliği bünyesinde -bilhassa İstanbul merkezli olarak- önemli ölçüde yaşamıştır. Bununla birlikte sosyo-politik gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve Millî Mücadeleden sonra Anadolu'da yeni bir Türk devletinin kuruluşu şeklinde tezahür etmiştir.

Modern ulus-devlet niteliğine sahip Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber, yeni rejim kendi sistem ve idare tarzına uygun politikalar üretmiştir. Bu bağlamda XX. yy'ın başlarında Türkiye'de bürokrasi, aydınlar ve alimler arasında taraftar bulan Türkçülük ve Batıcılık fikirleri resmî ideoloji tarafından benimsenmekle birlikte, İslamcılık fikri kabul görmemiş³; bu fikir idarî, hukukî ve eğitsel düzenlemeler ile bertaraf edilme cihetine gidilmiştir.

Ş. Mardin, yeni rejimin bütün çabalarına rağmen dinin Cumhuriyet döneminde varlığını sürdürdüğünü ifade edip, bu sürekliliğin üç odak noktasını tesbit etmektedir: *Kültür muhafazakarlığı, tarikatlar, dini modern toplumlarla bağdaştıracak, aynı zamanda onu yeniden canlandırmayı hedefleyen akımlar**. Biz bu çalışmamızda ikinci odak noktasını, yani tarikatların ve tarikat benzeri dinî örgütlenmelerin Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki dinî ve sosyal fonksiyonlarını analize gayret edeceğiz. Burada tarikat benzerî örgütlenmelerden maksadımız; tarikat kökenli olan veya sufî düşünceden ve tarikatlardan etkilenen fakat klasik tarikat yapısına sahip olmayan ve-veya sosyo-politik şartlar muvacehesinde tarikat

¹ Bu tasnifler için bk., Kara, İsmail, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, İstanbul, 1986, s.XXXII-XL ; Türköne, Mümtazer, İslamcılığın Doğuşu, İstanbul, 1992, s. 274-275.

² Türköne, M., age, s. 37-38.

³ Parla, Taha, Türkiye'nin Siyasal Rejimi, 2.baskı, İstanbul, 1993, s. 201.

⁴ Mardin, Şerif, Türkiyede Din ve Siyaset, İstanbul, 1993, s. 30-31.

örgütlenmesinden farklılık arzeden ve kendilerini 'tarikat' olarak nitelermeyen, günümüzde daha çok "dinî cemaatler" diye tavsif edilen dinî gruplardır.

Tasavvufî düşüncenin kurumlaşmış hali, diye tarif edebileceğimiz tarikatların XII-XV. asırlar arasında teşekküllerini tamamladıkları ve İslam toplumunda önemli işlevlere sahip oldukları bilinmektedir. Osmanlılarda tarikatlar çoğunlukla devletle barışık kalmakla birlikte zaman zaman resmî kontrolden uzak, bazen devlet desteğinde, bazen bağımsız vakıflar aracılığıyla finanse edilerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶ Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde de 30 Kasım 1925'de Türbelerin, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Kanunuyla resmen yasaklanmış olmasına rağmen tarikatlar, faaliyetlerine illegal olarak devam etmişlerdir. 1983'de hazırlanan Anayasa'nın 24. maddesine istinaden tarikat faaliyetlerine kısmen izin verilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulamaya konulan inkılaplar taşraya etkin bir şekilde yansımamıştır. Diğer bir ifadeyle, geçmiş Türk devletlerinde görülen merkez-çevre ilişkisinin tezahürleri Cumhuriyet 'i Türkiye'sinde de devam etmiş; din bağlamında, merkezde yürütülen politik uygulamaların cevıve tesiri çok kuvvetli olmamıştır. Burada merkez-çevre arasındaki dinî görünüm farklılığının etkisini hatırlamak gerekir. Çevreyi genellikle heretik eğilimli yapılanmaya sahip dinî gruplaşmaların oluştuğu alan olarak görme imkanı bulunmakla beraber bu imkanın oluşmasında 'resmî din" ile 'popüler din' arasındaki farklı tezahürler gözardı edilmemelidir.

Nitekim Cumhuriyet Türkiye'sinde popüler İslamın şekillenmesinde, XI. yy'dan beri resmî İslam ile uyumlu yaşayan sufi düşüncenin⁹ ve bunun kurumlaşmış hali olan tarikatların önemli rolü bulunmaktadır. Öte yandan

Ş. Mardin, böyle bir ayrıma gerek görmeden bu grupları 'tarikat' başlığı altına dahil eder, bk., age, s. 32-34. O. Roy ise bunları 'modern tarikat' diye nitelendirir, bk. Siyasal İslam'ın İflası, çev., C. Akalın, İstanbul, 1994, s. 123.

" Osmanlılarda devlet-tarikatlar arasındaki ilişki için bk., Gündüz, İrfan, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri. İstanbul, 1983.

⁷ A. J. A Mango, "Türkiye'de İslam", Türkiye'de İslam ve Laiklik, İstanbul, 1995 içinde, s. 136-137.

⁸ Sami Zubaida, İslam Halk ve Devlet, çev. S. Oğuz, İstanbul, 1992, s. 85.

Ebû Hâmid el- Gazalî (v. 505/1111), İhya u Ulûmu'd-Dîn adlı eserinde sufi düşünceyi yeniden yorumlayarak bu uyumu kazandırmıştır.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Yeri

XIX. yy'da ciddi olarak tezahür eden ulemâ-bürokrasi mücadelesinin¹⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarında bürokrasi lehine neticelenmesi, ulemanın tasfiye edilmesi ve buna bağlı olarak resmî dinin reformist politikalarla önemli ölçüde tasfiyesi, geri kalan 'ilmiyye' bakıyyelerinin de halka yönelerek popüler İslam ile bütünleşmesine yo! açmıştır. Bu bütünleşme, Türkiye'deki tarikatlar ve dinî cemaatların yeniden yapılanmasına ve faaliyetlerine olumlu katkılarda bulunmuştur.

Türkiye'de 1950-60Mı yıllarda başlayan kalkınma hamlelerinin tabii sonucu olarak, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecinin neticesi olan sosyal mobilite ve sosyal hareketliliğe tanık olmaktayız. Bu bağlamda hı/11 bir şehirleşme, şehir varoşlarında oluşan gecekondulaşma ve arebesk kültürün oluşumu ve dahası Avrupa'ya yönelik işçi göçleri vuku' bulmuştur. Yine bu dönemde, taşrada, çevrede şekillenen popüler İstanbul merkeze, şehirlere bütün kurumlarıyla birlikte yansıdığı da gözlemlemekteyiz." " *'İslam olgusu' nnn kökeninde çok iyi bilinen ekonomik ve demografik sorunlar ve bunların hükümetin önüne çıkardığı politika ikilemleri Vürür ' '. Gerçektende XX. yy'da müslüman ülkelerde kurulan modern ulus-devlet hükümetleri karşılaştıkları sosyoekonomik problemleri çözümlenmekte güçlük çekince bazı sosyal alanlarda yetersiz kalmış yada bu alanlardan çekilmek zorunda kalmıştır. Devletin yetersiz kaldığı yada tamamen terkettiği bu alanlarda İslamî ekonomik ve soya! sektörler çeşitli formlar altında devreye girmişler ve zamanla finansal sektörlerini de kurarak büyük iş ve ticaret hacmi oluşturmuşlardır.*¹³

Türkiye'de yeni rejimin politikasına uygun olarak, 1933-1947¹⁴ arasında din eğitimi yasaklanmış ve bazı konjektürel inkılaplar yürürlüğe konulmuştur. Bu dönemde tarikatların ve dinî cemaatların önemli bir misyon üstlendiklerini gözlemleyebiliriz. Bu misyon, hem halkın dinî hayatını sürdürmeyi temin edecek nitelikte dinî ilimleri tedarik etmiş din

¹⁰ Mardin, Ş., Age, s. 39 vd. Ayrıca D. Dursun'un Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, İstanbul, 1992 eserinde konu daha detaylı incelenmiştir.

" Ocak, A. Yaşar, "Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bir Bakış", Türkiye Günlüğü, Temmuz-Ağustos, 1995, s. 92.

¹² S. Zubaida, Age, s. 15.

¹³ Aynı eser, s. 15-16.

¹⁴ 1933 Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nin öğrenci yetersizliğisebebiyle öğretime kapatıldığı; 1947 ise ilkokullara Din dersinin konulması ve din eğitimi yapacak yeni okulların açılmasına izin verilmesine karar verilen tarihtir. Bk., Şaban Sıstembölükbaşı, Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı, İstanbul, 1995, s. 21-24.

hizmetlileri kadrosunun yetişmesi; hem de asgarisi, ilmihal bilgileri ve Kur'ân-ı Kerîm kıraatıyla ilgili öğretim esas alınarak halkın dinî kültürünün devamlılığının sağlanmasıdır. Nakşîbendiyye'nin Müceddidiyye Halidiyye koluna bağlı dergahlarında bu misyonun tezahürlerine büyük ölçüde tesadüf edilir. Çünkü Nakşî Halidiyye kolu Anadolu'da medrese-tekke geleneğini birlikte yürütmeyi başarmış bir yapılanmaya sahiptir. Bu cümleden olarak Doğu Anadolu Nakşî dergahları geleneğinde yetişmiş ve Erzurum ve çevresinde oldukça tanınan Alvarlı Muhammed Lütfî Efendi (v. 1956)'nin faaliyetlerinden bahsedilebilir. Aile çevresine bağlı olarak Nakşî medrese geleneğinde yetişen ve çeşitli camilerde imamlık vazifesi yapan Alvarlı Efe, ilmi, irfanı, ahlaki, takvası yanında sufi meşrebiyle, Türkçe söylediği didaktik gazelleriyle halkın dikkatini çekmiş ve çevresinde küçümsenmeyecek bir taraftar kitlesi oluşturmayı başarmıştır. Çevresindeki zenginleri eğitime yatırım yapmaya, gençleri de eğitime teşvik eden Alvarlı Efe'nin bu çabalarının meyveleri sonraki yıllarda Erzurum'da alınmıştır. Yine Halidiyye Nakşî tarikatına bağlı olarak bilhassa Ahmed Ziyâuddin Gümüşhanevî (v. 1893) ile, şöhret bulan İstanbul'daki Nakşî dergahları da aynı dönemde benzer fonksiyonları ifa etmişlerdir. Bu yıllarda tarikat geleneğinden farklı olarak 'ilmiyye' sınıfından gelen Said Nursî (v. 1960) ve Süleyman Hilmi Tunahan (v. 1959)'m faaliyetlerini de hatırlatmak gerekir ki, her iki şahsın ismine nisbetle dinî cemaatler oluşmuştur.¹⁵

¹⁵Said Nursî 1876'da Bitlis-Hızan'a bağlı Nurs köyünde doğmuştur. Adındaki 'Nursî' takısı köyüne nisbetlidir. Eğitimini Doğu Anadolu Nakşî medrese geleneğinde -fakat düzensiz olarak- tamamlamıştır. Zekası, ilmî vukufiyeti ve cesaretiyle kısa zamanda bölgede şöhret olmuş, Van'da açmayı düşündüğü üniversiteye malî destek için iki defa İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da çeşitli siyasi faaliyetler içinde yer almış, 31 Mart Vak'asından dolayı yargılanmış ve berat etmiştir. 1916'da Rus cephesinde savaşırken esir düşmüş, iki sene sonra kurtulmayı başarmıştır. Millî Mücadele hareketini desteklemekle birlikte, üniversite için gerekli desteği alamayınca ve sair sebeplerle Van'a geri dönmüş (1922) ve siyasetten uzak bir hayat yaşamıştır. 'Yeni Said' diye nitelediği bu dönemde dinî ilimler ve taleber yetiştirmekle meşgul olmasına rağmen 1925 Şeyh Said Ayaklanması'na müteakip devletin takibine maruz kalarak Burdur, İsparta, Kastamonu, Emirdağ gibi şehirlerde sürgün yaşamış, müteaddit defa mahkemelere çıkarılmış ve bazen hapis cezasına çarptırılmıştır. 23 Mart 1960'da Urfa'da vefat etmiştir. 132 civarındaki eserleri Risâle-i Nur Külliyyatı adı altında toplanmış ve basılmıştır.

Süleyman Hilmi Tunahan, 1888'de Silistre'de dünyaya gelmiş ve ilk tahsilini babasından almıştır. Daha sonra İstanbul'da Fatih ve Süleymaniye medreselerinden icazet alarak resmî göreve başlamasına rağmen 1924'deki yeni kanunî düzenlemelerle işsiz kalmıştır. S. Hilmi Efendi bir taraftan çeşitli ticarî işlerle meşgul

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Yeri

1947'den itibaren devletin çeşitli saiklerle din eğitiminde yeni düzenlemelere gitmesi, zamanla dinî tarikat ve cemaatlerin bu sahadaki faaliyet alanlarının sınırlanmasına neden olmuştur. 1970'li yıllarda resmî Kur'ân-Kursu ve İHLTerin sayılarındaki hızlı artışa paralel olarak dinî cemaat mümessilleriyle resmî din görevlileri arasında -halk nazarındaki yetki paylaşımında- ciddi ihtilaflar ve ayrılıklar söz konusu olmuştur.¹⁶ Hadiseler dinî cemaatların aleyhine gelişince, 1983'deki düzenlemelerden sonra dinî cemaatlar, bu sahadaki faaliyetlerini yeniden gözden geçirerek tanzim etme ihtiyacı hissetmişler; hem din eğitimi veren resmî kuruluşlardan istifade ederek kadrolaşma gayretine girmişler, hem de cemaate direkt bağlı çalışma alanlarını farklılaştırmışlardır.

Aslında bu farklılaşma yine de eğitim hizmetleri veren sektörlerin dışına taşmamıştır. Genellikle şehir merkezlerinde kümelenen orta ve yüksek öğrenim kurumlarına devam eden öğrencilerin barınma problemlerine el atan dinî tarikat ve cemaatler ev, pansiyon, yurt tarzında hizmetler sunarak, öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir. Böylece cemaatin kontrolünde gündüzleri normal eğitimini tamamlayan öğrenci, geceleri de grup faaliyetlerine iştirak ettirilmektedir. Başarılı olan ya da cemaate faydalı olan öğrencilere ise yardım, burs vb. formlar altında aynî ve nakdî destek de sağlanmaktadır. Hemen her dinî tarikat ve cemaatin bu nev'i faaliyetleri bilinmekle beraber, örneğin Süleyman H. Efendi'nin cemaatinin 1980 sonrası büyük ölçüde bu alana kanalize oldukları ve faaliyetlerini "*Kurs ve Okul Talebelerine Yardım Dernekleri Federasyonu*" adı altında sürdürdükleri bilinmektedir. Öte yandan 1970'li yıllardaki anarşi döneminin acı tecrübesini yaşayan öğrenci velileri de güven, çocuklarına sahip olma, ekonomik vs sair sebeplerle tarikat ve dinî cemaatlerin sunduğu imkanları tercih etmektedirler.

Tarikat ve dinî cemaatlerin yöneldiği bir diğer eğitim alanı da yine 1980'lerden sonra hızla yayılan "*Hazırlık Dershaneleri*" olmuştur. İlkokuldan üniversiteye kadar bir sınav yarışının yaşandığı günümüz Türkiye'sinde Hazırlık dershaneleri önemli bir sektör durumundadır. Bunun bilinciyle hareket eden tarikat ve dinî cemaatler 'hizmet' faktörünü de ön

olup nafakasını temin ederken diğer taraftan çeşitli güçlükler içinde talebe okutmaya gayret etmiştir. 1950 sonrası dinî hayattaki rahatlamaya paralel olarak daha serbest hareket etme ve Kur'ân Kursu faaliyetine devam etme imkanı bulmuştur. 16 Eylül 1959'da vefat ederek Karacaahmet mezarlığına defh edilmiştir.¹⁶ Bu ihtilaflarda her iki tarafın dinî görevleri ifadaki yetrillikleri yanında ekonomik sebepler de önemli rol oynamıştır.

plana çıkarıp Anadolu'nun pek çok şehrinde dersane açmışlardır. Mesela bu sahada temeyyüz etmiş Fethullah Gülen Hocaefendi'nin cemaatinin, 1995 yılı itibarıyla kendilerine bağlı 250 civarında dershaneye faaliyet gösterdikleri bilinmektedir.

Hazırlık Dershaneleri faaliyetlerine paralel olarak gelişen bir diğer eğitim olgusu da özel okullardır. Günümüzde bilhassa büyük şehirlerde özel ilk ve orta dereceli okul teşebbüsleri önemli boyutlardadır ve bu alandaki faaliyetler zamanımızda yurt dışına da taşmış durumdadır. Yine Fethullah Gülen Hocaefendi'nin cemaati yurt içinde saygın bir yere sahip özel kollejlerinin yanında çoğunluğu Orta Asya Türk devletleri ve Balkanlarda bulunan 150 civarında orta öğrenim kurumuna sahiptirler. Bu bağlamda dinî tarikat ve cemaatlerin verdiği eğitim hizmetlerinin, din eğitimi alanının dışına kaydığını gözlemlemekteyiz. Bu değişim sadece özel okullar vasıtasıyla değil, müntesiplerin farklı okullara gitmeleri teşvik edilerek de yaşanmaktadır. Hemen her dinî grupta örneklerine rastlamakla birlikte bunun en somut örneklerini İstanbul'daki Nakşî dergahlarında görmekteyiz. 1960'lardan itibaren başlayan bu yöneliş 1970-80'li yıllarda sağcı partilerde ve bürokraside ülke yönetiminde söz sahibi olacak önemli bir müntesip ve sempatizan kitlesinin oluşmasına sebep olmuştur.

Eğitim hizmetlerinin tabii bir uzantısı da şüphesiz medyatik faaliyetlerdir. Dinî tarikat ve cemaatler diğer bazı fikrî oluşumlar gibi bir veya bir kaç süreli yayına sahiptirler. Bu yayınların çoğu haftalık yada aylık dergi niteliğinde dinî, ilmî, siyasî, edebî ve aktüel çeşitlilikte muhtevaya sahiptirler. Bunların yanında grup hiyerarşisinin üst düzeyinde yer alanların kaleme aldıkları neşriyat ve bazı klasik dinî eserlerin yayını da önemli bir kemiyete ulaşır. Yazılı basın faaliyetleri yanında, dinî tarikat ve cemaatler, 1990 sonrası medyatik gelişmelere paralel olarak sözlü ve görüntülü neşriyata da iştirak etmişler, ülke çapında yada lokal düzeyde özel radyo ve TV faaliyetlerine girişmişlerdir.

Ancak burada şunu da irdelemekte fayda vardır: Dinî tarikat ve cemaatlerin Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde eğitim alanındaki hizmet ve katkıları teslim edilmekle beraber, onların dinî düşünce ve zihniyet dünyasına katkılarından söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Zira klasik yapıdaki tarikatlar, kendi geleneksel yapıları içinde ilmihal bilgilerinin ötesine fazla ihtiyaç hissetmemişler ve daha ziyade fıkıhda "nafile, müstehab, mendup" gibi formlar altında ifade edilen dinî pratiklerin icrasını ifa ile ferdin iç dünyasına hitap etmişlerdir. Diğer dinî cemaatler ise iç hiyerarşilerini muhafaza ve cemaatin bütünlüğünü temin gibi endişelerle mensuplarının okuma ve düşünme alışkanlıklarını geliştirme yoluna gitmemişlerdir. Sadece lider kadrolar tarafından yazılan veya önerilen

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Yeri

kitapların okunmasına izin verilmiş, bu ise cemaat mensuplarının düşünce ufuklarının liderin denetimi doğrultusunda sınırlanmasına sebep olmuştur. Özellikle son yıllarda iletişim alanında yaşanan gelişmelere bağlı olarak dinî cemaatlerdeki bu tavrın sorgulanmasına başlanmıştır; sosyal gelişmeler doğrultusunda lider kadroları da yeni kitaplar yazarak, periyodik yayınları kullanarak cemaat mensuplarının bu ihtiyacını yine kendi kontrollerinde gidermeye çalışmışlardır. Bununla da yetinmeyen dinî cemaatler ise dinî yayınlar konusunda cemaate mensubiyet aramaksızın daha geniş bir yelpazeye açılmaya sıcak bakmışlardır. Bunu özellikle F. Gülen cemaatinde görüyoruz; ki bu itibarla ve 1990'lı yıllardaki medyatik görünümü ile Fethullah Gülen'in yukarıdaki yargımızın istisnası olduğunu, ancak hakkında kesin hüküm vermek için daha detaylı çalışmanın gerekli olduğunu da belirtmek gerekir. Iskenderpaşa Nakşî dergahı için de benzer mütalâları serdetmek mümkün görünmektedir.

Dinî tarikat ve cemaatlerin faaliyet gösterdikleri önemli bir saha da sağlık alanıdır. Bilhassa kadın hastaların inançları sebebiyle karşılaştıkları ikilemlerin giderilmesine yönelik başlatılan özel poliklinik çalışmaları bugün hastahane boyutlarına ulaşmıştır. Burada dinî cemaatlerin doğrudan kendi faaliyetleri yanında, teşebbüs gücü bulunan, bu işe ehil mensuplarını teşvik ederek faaliyet sahalarını genişlettikleri gözlenmektedir. Mesela İskenderpaşa Nakşî dergahının HAKSAG A.Ş. adıyla kurduğu şirkete bağlı İstanbul'da *Hayrunnisa Hastahanesi ve Doğumevi, Şadiye Hatun Teşhis Kliniği, Neşat Tıp Merkezi, Yenibosna ve Güneşli Aksa Klinikleri*¹⁷ kurulmuş ve yeni teşebbüslere devam edilmektedir. Aynı gruba bağlı Hak-Yol Sağlık Vakfının faaliyetleri çerçevesinde bu hizmetlerin Anadolu'da yaygınlaştırılmasına gayret edilmektedir.

Dinî tarikat ve cemaatler bütün bu faaliyetlerinden belli ölçüde maddî katkı sağlamalarına rağmen, genellikle kendilerine bağlı olarak kurdukları vakıflar vasıtasıyla zekat, fitre, sadaka ve kurban derisi gibi maddî kazanç getiren İslamî formlardan azamî ölçüde istifade etmektedirler. Bununla birlikte dinî tarikat ve cemaatlerin son yıllarda kendilerine finansal katkı sağlayacak daha reel yatırımlara yöneldikleri, mensuplarını da buna teşvik ettikleri bir gerçektir. Bu çabalarıyla onlar, asalak hüviyetlerinden önemli ölçüde kurtuldukları gibi; bir taraftan ülke ekonomisine katkıda bulunmakta, diğer taraftan tek başına etkin olamayan küçük gelir gruplarını şirket ve veya şirketler grubu etrafında birleştirerek önemli bir sermaye birikimi sağlayıp daha ciddi yatırım teşebbüslerinde bulunabilmektedirler. Server

¹⁷ İslam, Ağustos 1995 içinde Server Holding Bülteni, s. 5-6.

Holding ve İhlas Holding¹⁸ grubu bu nev'i çabaların en somut örnekleridir. Özellikle ikincisinin tamamen ticarete yönelik -bankacılık sektörü de dahil-sektörlerde küçümsenmeyecek başarıları vardır. Böylece finansal açıdan büyük ölçüde bağımsızlığa kavuşan dinî cemaatler Bosna, Çeçenistan, Azerbeycan vd. İslam ülkelerindeki müslümanları ve onların fiilî mücadelelerini destekleme imkanı da bulabilmişlerdir.

Cumhuriyet Türkiye'sinde dinî tarikat ve cemaatler, gelişen ve değişen sosyo-politik ve sosyo-ekonomik şartlara uyum sağlayabildikleri oranda ayakta kalmayı başarmışlar, değişen şartlara ayak uyduramayanlar ise ya yok olup gitmişler, veya toplum içinde gerek müntesipleri, gerekse hitap ettikleri zümreler itibarıyla marjinal kalmışlardır. Özellikle geleneksel tarikat örgütlenmesine bağlı yapılanan ve yeni değişimlere kapalı kalan tarikat zümrelerinin giderek marjinalleştikleri bilinmektedir. Örneğin Erzurum'da bu tipte onbeşten fazla dergah bulunmasına rağmen mensupları genellikle yüz civarında olup, bunların çok azı mutad toplantılara iştirak ederler. Bunların yanında sosyal değişime ayak uydurabilen ve geleneksel yapılanmayı şartlara göre değiştirebilen gruplarda halkanın genişlediği ve dinî cemaatleşmenin oluştuğunu görmek mümkündür. Kadirî tarikatına bağlı olmakla beraber geleneksel yapılanmadan farklılık arzeden Haydar Baş'ın grubu bu değişim için son yıllarda gözlenen canlı bir örnektir. Ve şüphesiz bugün toplum içinde söz sahibi ve fonksiyonel olan dinî gruplar, bu nev'i tarikat ve dinî cemaatlerdir.

Öte yandan dinî cemaatin büyümesi ve mensuplarının artması beraberinde yeni ikaz ve protesto hareketlerinin oluşmasına, yeni bölünmelere neden olmuştur. Bu nev'i bölünmeler genellikle tabii karşılanmakta ve diğer zümrelere hoş gözle bakıldığı iddia edilmekteyse de; her bölünme ve gruplaşmaya bağlı olarak mensubiyet duygulan, en iyi ve doğrunun kendi cemaati, kendi grubu olduğuna dair inanç, giderek karşı grupları hor gören veya küçümseyen bir tavra dönüşmektedir. Buna, zamanla grup menfaatları da eklenince, gruplar arası çekişme ve farklılaşma büyük boyutlara ulaşmaktadır. Nitekim Nurcular, liderlerinin ölümüne müteakip önce ikiye sonra yedi-sekiz fraksiyona ayrılmışlardır. Grup hıyararşisinin üstlerinde yer alanlar bu ayrılmayı çeşitli izahlarla formüle ederek birbirleri hakkında müsbet kanaatlar izhar etmelerine rağmen, grup menfaatinin ön plana çıktığı eylemlerde ve grupların tabanına inildikçe sergilenen tavırlarda menfi bir gelişme gözlenir.

¹⁸Server Holding İskenderpaşa Nakşî dergahı müntesiplerine ait; İhlas Holding ise H. Hilmi İşık'a mensup cemaat üyeleri tarafından kurulan bir kuruluştur.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Yeri

Belli bir dinî cemaattaki fraksiyonlaşmanın bu tezahürü, farklı dinî cemaatlar söz konusu olunca daha ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Öyleki İslam'ın ideolojik-siyasal söyleminden mümkün olduğu kadar uzak kalan tarikat ve dinî cemaatlerin bile birbirlerini 'küfür'le ithama varacak kadar aşırı suçlamalarda buldukları bilinmektedir. Bu tavır dinî cemaatlerin işçi göçüne paralel olarak gelişen Avrupa'daki faaliyetlerinde belirgin olarak tezahür eder. Bu bağlamda yurt dışındaki işçi kardeşlerimizin ve yurt içindeki vatandaşlarımızın millî ve dinî birlik ve beraberliğini sağlayacak fonksiyonel bir müesseseye ihtiyaç duyulacağı inkar edilemez ki; bugün Diyanet İşleri Başkanlığı bu misyonu üstlenmiş önemli bir teşkilattır.

Sonuç olarak, kanunî sınırlamalar getirilmesine rağmen dinî tarikat ve cemaatlerin Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde popüler din bakımından etkin bir role sahip olduklarını söylemeliyiz. Devlet bir taraftan toplumun hayatında vazgeçilemez bir unsur olarak gördüğü din için, bilahere yeni hukukî ve sosyal düzenlemelere giderken, öte yandan otoritesini pekiştirmek için dinî tarikat ve cemaatlerin faaliyetlerine göz yummuş ve hatta gerektiğinde onlarla işbirliği yapmıştır. Özellikle 1980 sonrası, dinî tarikat ve cemaatlerin oy potansiyelini göz önüne alan politikacılar ise, onları muhatap almaktan ve onlarla işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir.

Dinî tarikat ve cemaatlerin tek başlarına bir mezhep yada akımı temsil ettiklerini söylemek imkansızdır. Bu bağlamda onların -istisnaları bulunmakla beraber- dinî düşünce ve zihniyet dünyasına müsbet katkılarından söz etmek de oldukça güç görünmektedir.

Not: İnceleme içinde yer alan somut bilgiler şahsî müşahedelerimiz veya ilgili cemaat mensuplarıyla yapılan görüşmeler neticesi elde edilmiştir.